

Vybrané aspekty vývoje německého hospodářství za Velké hospodářské krize

Radek Soběhart – František Stellner*

Diskuse o příčinách rychlého pádu výmarské republiky, zejména hodnocení vlády Heinricha Brüninga (1885–1970), rozpoutala již v padesátých let 20. století ostrou odbornou i politickou debatu¹, neboť nástup Adolfa Hitlera (1889–1945) k moci otevřel cestu jednomu z nejzoubejnějších režimů ve 20. století. Tehdejší závěry se nejvíce opíraly o analýzu politického systému, postavení a síly jednotlivých politických subjektů, rozbor výmarské ústavy a proměny a radikalizace programů parlamentních stran. Intenzivnější výzkum hospodářské politiky posledních vlád výmarské republiky a hledání paralel s hospodářskou krizí na počátku třicátých let 20. století iniciovaly vleklé problémy s rostoucí nezaměstnaností, klesajícím vývozem a radikalizací společnosti v souvislosti s ropnými krizemi v letech 1973–1974 a 1979.² V našem příspěvku³ se zaměříme především na charakteristiku německého hospodářství ve druhé polovině dvacátých let 20. století a poukážeme na jeho hlavní problémy, které přispěly k zostření následné hospodářské krize. Dále se soustředíme na analýzu klíčových procesů během krize, charakteristiku politiky Brüningovy vlády a na příčiny kolapsu demokratického zřízení.

Druhou polovinu dvacátých let 20. století historici označují za „zlatou dobu“ výmarské republiky, kdy se podařilo stabilizovat demokratický politický systém, uklidnit rozbouřenou společenskou situaci a položit základy rychle rostoucí průmyslové výroby.⁴ Ovšem tento vzestup doprovázely dlouhotrvající konflikty, které vypukly ihned po porážce v první světové válce. Císař Vilém II. (1859–1941) byl donucen abdikovat⁵ a krátce na to byla vyhlášena republika. Politický, sociál-

* PhDr. Radek Soběhart – Doc. PhDr. František Stellner, Ph.D., Ústav světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy – Katedra hospodářských dějin Fakulty národohospodářské Vysoké školy ekonomické v Praze (e-mail radeksob@yahoo.com stellner@vse.cz).

- 1 První hodnocení se začala objevovat již ve druhé polovině padesátých let 20. století, srov. Conze, W. (1954): *Die Krise des Parteienstaates in Deutschland 1929/30*. Historische Zeitschrift 178, 1954, s. 47–83; Bracher, K. D. (1955): *Die Auflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie*. Villingen, Ring-Verl., 1955; Conze, W. (1964): *Brünings Politik unter dem Druck der grossen Krise*. Historische Zeitschrift 199, 1964, s. 529–550. Velkou odezvu zaznamenalo vydání paměti říšského kancléře Heinricha Brüninga, Brüning, H. (1970): *Memoiren 1918–1934*. Stuttgart, Dt. Verl.-Anst., 1970. K tomu srov. Bracher, K. D. (1971): *Brünings unpolitische Politik und die Auflösung der Weimarer Republik*. Vierteljahrsschriften für Zeitgeschichte 19, 1971, s. 113–123; Conze, W. (1972): *Brüning als Reichskanzler. Eine Zwischenbilanz*. Historische Zeitschrift 214, 1972, s. 310–334; Rödder, A. (1997): *Dichtung und Wahrheit. Der Quellenwert von Heinrich Brüning's Memoiren und seine Kanzlerschaft*. Historische Zeitschrift 265, 1997, s. 77–116.
- 2 Právě argumenty, opírající se o příklady negativního dopadu deflační politiky na počátku třicátých let 20. století, podpořily aktivní hospodářskou politiku vlády Willyho Brandta a zabránily zavedení různých úsporných opatření. K diskurzu o výmarské republice po roce 1945, srov. Gusy, Ch., Hrsg. (2003): *Weimars lange Schatten. „Weimar“ als Argument nach 1945*. Baden-Baden, Nomos Verl.-Ges., 2003. K ropným krizím a poválečnému vývoji Spolkové republiky Německo, srov. Karlsch, R. – Stokes, R. G. (2003): *Faktor Öl. Die Mineralölwirtschaft in Deutschland 1859–1974*. München, Beck, 2003.
- 3 Jeho hlavní teze srov. Stellner, F. – Soběhart, R. (2004): *Velká hospodářská krize a výmarská republika*. In: Loužek, M. – Tajovský, L. (ed.): *Velká deprese. Sborník textů*. Praha 2004, s. 61–69 (Centrum pro ekonomiku a politiku, 2004, č. 35).
- 4 Srov. základní přehledy dějin výmarské republiky: Kolb, E. (1993): *Die Weimarer Republik*. München, Oldenbourg, 1993; Winkler, H. A. (1993): *Weimar 1918–1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*. München 1993; Bracher, K. D. – Funke, M. – Jacobsen, H. A., Hrsg. (1998): *Die Weimarer Republik 1918–1933*. Politik-Wirtschaft-Gesellschaft. Bonn, 1998; Gessner, D. (2002): *Die Weimarer Republik*. Darmstadt, Wiss. Buchges., 2002; Balderston, T. (2002): *Economics and Politics in the Weimar Republic*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002; Pyta, W. (2004): *Die Weimarer Republik*, Opladen, Leske+Budrich, 2004.

ní a hospodářský kolaps znásobilo vynucené přijetí tvrdých podmínek versailleské mírové smlouvy. Poražené Německo se muselo vyrovnat s odstraňováním válečných škod, poválečnou obnovou ekonomiky, splácením půjček a reparací. Celková nestabilita vyvrcholila v roce 1923 obsazením Porúří francouzskými a belgickými vojsky, pokusy komunistů a nacionálních socialistů o puč a eskalaci hyperinflace.

V roce 1919 přijal říšský sněm ústavu, která byla sice nejmodernější v dosavadních německých dějinách, na druhé straně obsahovala ustanovení, jež komplikovala zavedení klasické parlamentní demokracie. Například poskytovala prezidentovi právo vyhlásit výjimečný stav, během něhož mohl pozastavit platnost zákonů a nedbat některých ústavních práv. Dále mohl jmenovat a odvolávat vládu, byl vrchním velitelem armády a mohl kdykoliv rozpustit parlament. Silnou pozici prezidenta ještě posílilo zvolení válečného hrdiny, polního maršála Paula von Hindenburga (1847–1934) ve volbách v roce 1925, který ztělesňoval politickou kulturu vilémovského Německa s tradičním vnímáním silné autority.⁶

Politické strany se skládaly spíše z jednotlivých frakcí, jež měly úzkou vazbu na mimoparlamentní instituce (odborníky, spolky, sdružení). Již po volbách v roce 1920 se stranický systém rozštěpil na dva nepřátelivé tábory. Na jedné straně stály strany tzv. výmarské koalice (Německá sociální demokracie, Centrum, Německá lidová strana, Německá demokratická strana, Bavorská lidová strana), proti nim seskupení, která měla v programu zánik republiky (zejména Německá komunistická strana a Národně socialistická německá dělnická strana). Do politického rozhodování zasahovaly také bankovní kartely či průmyslové a zemědělské svazy, prosazující jen partikulární zájmy.

První světová válka též rozbila klasickou strukturu předválečné německé společnosti. Hlavním tématem demokratických kabinetů se stalo „zrovnoprávnění“ všech společenských tříd. Pod tlakem hrozící revoluce vláda podporovala „společenskou smlouvu“ mezi elitami a voličskými masami, spočívající na schématu vytvoření „sociálního státu“ a proto se zaručila za stálý růst platů, vyplácení pojištění, důchodů a podpor v nezaměstnanosti.⁷ Politická reprezentace navíc donutila zaměstnavatele přistoupit na požadavky odborů v otázkách osmihodinové pracovní doby a platových tarifů. S rostoucí stagnací německého vývozu se ovšem tento konsensus začal uvolňovat a zaměstnavatelé začali hovořit o tzv. „platovém diktátu“, který je nutil uměle dotovat výši platů a sociálních výhod. Odbory a dělnické spolky se navíc nesnažily domluvit s podnikateli na přijatelných kolektivních smlouvách a odmítaly přistoupit na snížení mezd.⁸

Společnost výmarské republiky spojoval především odmítavý přístup k versailleskému systému. Němci se necítili poraženi a těžce nesli splácení reparací, odstoupení území a radikální snižování

5 Ke krizi císařského Německa srov. Stellner, F. (1995): *Poslední německý císař*. Z německých dějin v epoše Viléma II. Praha, Panevropa, 1995; Stellner, F. (2003): *Německý císař Vilém II. a konec první světové války*. In: *Pocť profesorů Zdeňku Jindrovi. K sedmdesátým narozeninám*. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 3, 1998, Studia Historica L, Praha, Karolinum, 2003, s. 221–231.

6 K vnitrostranickému vývoji výmarské republiky srov. Kolb, E. – Mühlhausen, W. Hrsg. (1997): *Demokratie in der Krise. Parteien im Verfassungssystem der Weimarer Republik*. München, Oldenbourg, 1997; Scheck, R. (2004): *Höfische Intrige als Machtstrategie in der Weimarer Republik. Paul von Hindenburgs Kandidatur zur Reichspräsidentenschaft 1925*. In: Conze, E. – Wienfort, M. Hrsg.: *Adel und Moderne. Deutschland im europäischen Vergleich im 19. und 20. Jahrhundert*. Köln – Wien – Weimar, Böhlau, 2004, s. 107–118.

7 K politizaci sociální oblasti srov. Borchardt, K. (1982): *Zwangslagen und Handlungsspielräume in der grossen Wirtschaftskrise der frühen dreissiger Jahre. Zur Revision des überlieferten Geschichtsbildes*. In: Borchardt, K. – Wachstum, K.: *Handlungsspielräume der Wirtschaftspolitik. Studien zur Wirtschaftsgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1982, s. 180–182.

8 K politice odborů srov. Neebe, R. (1983): *Unternehmerverbände und Gewerkschaften in den Jahren der Grossen Krise 1929–1933*. Geschichte und Gesellschaft 9, 1983, s. 302–330.

ní počtu vojáků v ozbrojených složkách. Brzy začal převládat názor, že armáda válku neprohrála, ale byla zrazena politickými silami uvnitř země, tzv. legenda o ráně dýkou do zad.⁹ Za hlavního viníka tohoto stavu byl označován liberálně-parlamentní systém, implantovaný z demokratických zemí západní Evropy. Proto veřejnost ve dvacátých letech 20. století požadovala revizi versailleské smlouvy a zrušení reparací. Začala též sílit touha „po vlastní německé cestě“,¹⁰ vyznačující se odmítáním liberalismu a demokracie.

Druhá polovina dvacátých let 20. století přinesla nebývalý rozmach německého hospodářství. Díky zavedení rentové marky, přijetí mezinárodních smluv v Locarnu v roce 1925 a podepsání francouzsko-německé obchodní smlouvy v roce 1927 vznikly vhodné podmínky pro stabilizaci německé měny, zavedení tzv. zlatého standardu a přílivu amerických úvěrů. Díky mnoha investicím se modernizovala výrobní zařízení průmyslových podniků, zřetelně se zvýšila produktivita i konkurenceschopnost. Současně narůstala soukromá spotřeba, města i obce zachvátila stavební horečka, budovaly se silnice, zřizovaly školy, komunální zaopatřovací zařízení, plavecké bazény a především se stávaly nové byty. Největší nárůst zaznamenala oblast vývozu, což dokazuje následující tabulka.

Tab. 1: Podíl německého průmyslového vývozu na světových trzích v letech 1925 a 1929 (v %).¹¹

	Německo	USA	Británie	Francie
železářský průmysl	22/29	19/20	33/26	15/11
strojírenský průmysl	21/25	33/36	26/20	5/5
chemický průmysl	23/28	16/16	15/15	13/12
elektrotechnický průmysl	26/28	25/27	25/18	6/3
textilní průmysl	8/9	5/5	37/31	16/14
Celkový objem hotových výrobků	15/19	15/18	25/21	13/10

Z tabulky vyplývá, že výmarská republika v letech 1925–1929 posílila v železářském, chemickém, elektrotechnickém a strojírenském průmyslu. K tomu přispělo i všeobecně převládající očekávání pozitivního růstu, což vedlo k investičnímu boomeru, zavádění nových technologií a zvyšování průmyslové výroby. Jednostranná vládní podpora vývozu však zabraňovala rozvoji vnitřního trhu a zvyšovala závislost země na zahraničních trzích a vysokém přílivu zahraničních půjček. Od roku 1928 se však začaly objevovat první signály o klesajících cenách a poptávce, proto museli podnikatelé omezovat své investice a usilovali o snížení nákladů, zejména vysokých tarifních platů.

Další zátěž pro německé hospodářství představovaly reparace. Mocnosti si uvědomovaly závažnost situace a po dlouhých jednáních přijaly v roce 1930 tzv. Youngův plán, který stanovil

9 Srov. Barth, B. (2003): *Dolchstoßlegenden und politische Desintegration. Das Trauma der deutschen Niederlage im Ersten Weltkrieg 1914–1933*. Düsseldorf, Droste, 2003.

10 Německý „Sonderweg“ měl představovat svěbytnou „německou“ cestu dějinami nezávislou na západních liberálních demokraciích a východních autokratických systémech vládnutí, srov. Faulenbach, B. (1981): „*Deutscher Sonderweg*“. *Zur Geschichte und Problematik einer zentralen Kategorie des deutschen gesellschaftlichen Bewusstseins*. Aus Politik und Zeitgeschichte 31, 1981, s. 3–21.

11 Srov. Plumpe, G. (1985): *Wirtschaftspolitik in der Weltwirtschaftskrise. Realität und Alternativen*. Geschichte und Gesellschaft 11, 1985, s. 334.

povinnost Německa platit do roku 1988 ročně dvě miliardy říšských marek.¹² Velmoci se na druhou stranu zavázaly, že spojenecká vojska opustí poslední část Porýní, kde dohlížela na dodržování poválečných ustanovení. Také souhlasily se zrušením všech finančních kontrol hospodářství výmarské republiky. I přes výhodnější podmínky nebyla německá veřejnost ani většina politických stran spokojena s výsledkem a aktivně vystupovala proti jejich plnění.

Křehké vládní koalice se však obávaly nepopulárních úsporných opatření. I nevládní politické strany, také ze strachu ztráty voličů, odmítaly přistoupit k zásadní reformě veřejných financí. Proto se státní dluh nadále zvyšoval, jelikož veřejné výdaje vzrostly o 50 %, zatímco příjmy z daní o pouhých 38 %. Veřejné zadlužení narůstalo především v důsledku zvyšování mandatorních výdajů, platů a mezd ve veřejném sektoru.¹³ Vláda navíc musela dostát předimenzovaným finančním závazkům, splácet reparace, půjčky a vyrovnávat státní dluh, ačkoliv nedisponovala dostatečnými zlatými a devizovými rezervami. Přestože nedokázala zajistit dostatečné příjmy, vzrostly její výdaje o 34 % oproti roku 1913 a u samotného obyvatelstva se zvýšila soukromá spotřeba o 16 %. Také vysoká úroková hladina a velké byrokratické překážky ztěžovaly podmínky k podnikání.¹⁴ Výše uvedená čísla a zmíněné argumenty vedou k jednoznačnému závěru, že v případě hospodářství výmarské republiky ve druhé polovině dvacátých 20. století lze mluvit o „nezdravé ekonomice“,¹⁵ jednostranně zaměřené na vývoz, závislé na zahraničních půjčkách, zatížené vysokým deficitním rozpočtem a nekontrolovatelně narůstajícími státními výdaji.

Již v roce 1928 se proto objevily první náznaky krize, které zasáhly nejslabší oblast německého hospodářství – zemědělství. V důsledku modernizace, konkurence na domácích i zahraničních trzích, nadprodukcí zemědělských výrobků a problémů s odbytem došlo k rapidnímu propadu cen zemědělských plodin.¹⁶ Následovalo hromadné propouštění zaměstnanců, jež ještě vzrostlo po tuhé zimě na přelomu let 1928–1929, která znemožnila krátkodobé sezónní práce. Velkému množství zemědělců hrozilo zadlužení, konkurs a bankrot.¹⁷

Situace v zemědělství, růst nezaměstnanosti a zejména neschopnost vládních stran domluvit se na realizaci nutných úsporných opatření vedla k pádu kabinetu sociálního demokrata Hermanna Müllera (1876–1931). Říšský prezident Hindenburg využil příležitosti a v březnu 1930 světil úřad říšského kancléře „opatrnému, svědomitému, leč poněkud koženému politikovi s asketickými sklony“¹⁸ Heinrichovi Brüningovi s odvoláním na to, že říšský sněm podlehl „politikarění“ a nedokáže

12 K mezinárodním souvislostem přijetí Youngova plánu, srov. Knipping, F. (1987): *Deutschland, Frankreich und das Ende der Locarno-Ära 1928–1931*. München, Oldenbourg, 1987; Krüger, P. (1985): *Die Aussenpolitik der Republik von Weimar*. Darmstadt, Wiss. Buchges., 1985; Heyde, P. (1998): *Das Ende der Reparationen. Deutschland und Frankreich und der Young-Plan 1929–1932*. Paderborn, Schöningh, 1998; Heyde, P. (2000): *Frankreich und das Ende der Reparationen. Das Scheitern der französischen Stabilisierungskonzepte in der Weltwirtschaftskrise 1930–1932*. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 48, 2000, s. 37–73.

13 Srov. Marcowitz, R. (2004): *Weimarer Republik 1929–1933*. Darmstadt, Wiss. Buchges., 2004, s. 8; Holtfrerich, C. – L. (1992): *Vernachlässigte Perspektiven der wirtschaftlichen Probleme der Weimarer Republik*. In: Winkler, H. A. Hrsg. – unter Mitarbeit von Müller-Luckner, E.: *Die deutsche Staatskrise 1930–1933. Handlungsspielräume und Alternativen*. München, Oldenbourg, 1992, s. 139.

14 Borchardt (1982): *Zwangslagen*, s. 176; Holtfrerich, C. L. (1983): *Zu hohe Löhne in der Weimarer Republik? Anmerkungen zur Borchardt-These*. Geschichte und Gesellschaft 10, 1983, s. 122–135; Balderston (2002): *Economics*, s. 71.

15 Srov. Feldman, G. D. – Müller-Luckner, E. Hrsg. (1985): *Die Nachwirkungen der Inflation auf die deutsche Geschichte 1924–1933*. München, Oldenbourg 1985; Ritschl, A. (2002): *Deutschlands Krise und Konjunktur 1924–1934*. Berlin, Akad.-Verl., 2002; Henning, F. W. (2003): *Handbuch der Wirtschafts- und Sozialgeschichte Deutschlands. Teil I: Deutsche Wirtschafts- und Sozialgeschichte im Ersten Weltkrieg und in der Weimarer Republik 1914 bis 1932*. München – Wien – Zürich – Paderborn, Schöningh 2003.

16 Srov. Wehler, H. U. (2003): *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Band 4: Vom Beginn des Ersten Weltkriegs bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914–1949*. München, Beck, 2003, s. 281.

17 Srov. Plumpe (1985): *Wirtschaftspolitik*, s. 329; Bechtel, H. (1967): *Wirtschafts- und Sozialgeschichte Deutschlands. Wirtschaftsstile und Lebensformen von der Vorzeit bis zur Gegenwart*. München, Callwney, 1967, s. 445.

řešit hlavní problémy státu. Vytvoření tzv. prezidentské vlády, složené z odborníků, opírající se pouze o prezidenta a odtržené od veřejnosti signalizovalo konec klasického stranického systému.¹⁹

Heinrich Brüning patřil ke zkušeným politikům a největším expertům v hospodářských otázkách.²⁰ Již ve dvacátých letech kritizoval vysokou zadluženost státu, nedostatečné krytí národní měny a neschopnost vlád prosadit úspěšná opatření.²¹ Svoji politickou představu sdělil prezidentovi před nástupem do úřadu: „Pokusil jsem se mu (Hindenburgovi – pozn. RS) vysvětlit, že pokud bych měl jeho důvěru, zajistil bych státní pokladnu za každou cenu, takže bychom měli na rozdíl od dřívějších let volné ruce v zahraniční politice a nebyli nuceni kapitulovat jako v roce 1929 v případě Youngova plánu... Říšský prezident s tím souhlasil.“²²

Když Hindenburg v březnu 1930 jmenoval Brüninga kancléřem, nacházelo se německé hospodářství sice již několik měsíců ve stadiu stagnace, ale scházely veškeré indicie, že by se schylovalo k dlouhotrvající krizi a celková situace nebyla ani přes rostoucí nezaměstnanost nikterak dramatická. Sám Brüning hodnotil tehdejší stav spíše jako politickou než hospodářskou krizi. Nezdravá ekonomická situace nastala podle jeho názoru již v roce 1926, kdy výmarská republika poprvé hospodařila s deficitním rozpočtem.²³ Vláda se rozhodla pro deflační politiku, poněvadž chtěla podporovat nejen krátkodobé krytí říšského rozpočtu a rozsáhlé úspory v sociální oblasti, ale chystala se také zahájit reformu veřejných financí a daňové soustavy, aby dosáhla vyrovnaného rozpočtu. Zároveň odmítala plnění Youngova plánu a usilovala o revizi reparačních povinností.²⁴

Brüning obecně pochyboval o možnostech volených institucí řešit problémy státu a byl odhodlán prosadit svůj program i bez podpory parlamentní většiny. Místo kompromisu a hledání možné většiny vsadil na Hindenburga a jeho široké pravomoci, což ještě více zvýšilo jeho závislost na prezidentovi. Tím také kancléř přispěl k omezení svého manévrovacího prostoru, neboť musel hledat podporu pro každý svůj krok. Po zveřejnění prvního nouzového opatření v dubnu 1930 bylo jasné, že se jedná o snahu obejít parlament.

18 Kershaw, I. (2004): *Hitler. 1889–1936. Hybris*. Praha, Argo, 2004, s. 308.

19 K vnitřní politice v období 1930–1932, srov. Dowe, D., Kocka, J. – Winkler, H. A. Hrsg. (1999): *Parteien im Wandel. Vom Kaiserreich zur Weimarer Republik*. München, Oldenbourg, 1999; Rödder, A. (1999): *Reflexionen über das Ende der Weimarer Republik. Die Präsidialkabinette 1930–1932/33. Krisenmanagement oder Restaurationsstrategie?* Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 47, 1999, s. 87–101; Pyta, W. (1999): *Konstitutionelle Demokratie statt monarchischer Restauration. Die verfassungspolitische Konzeption Schleichers in der Weimarer Staatskrise*. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 47, 1999, s. 417–441; Zollitsch, W. (2001): *Orientierungskrise und Zerfall des autoritären Konsenses. Adel und Bürgertum zwischen autoritärem Parlamentarismus, konservativer Revolution und nationalsozialistischem Führeradel 1928–1933*. In: Reif, H., Hrsg.: *Adel und Bürgertum in Deutschland. Teil II. Entwicklungslinien und Wendepunkte im 20. Jahrhundert*. Berlin, Akad.-Verl., 2001, s. 213–234.

20 K jeho osobě srov. Schulz, G. (1992): *Zwischen Demokratie und Diktatur. Verfassungspolitik und Reichsreform in der Weimarer Republik. III. Von Brüning zu Hitler. Der Wandel des politischen Systems in Deutschland 1930–1933*. Berlin – New York, de Gruyter 1992; de Gruyter, Hömig, H. (2000): *Brüning – Kanzler in der Krise der Republik. Eine Biographie*. Paderborn, Schöningh, 2000; Patch W. L. (1998): *Heinrich Brüning and the dissolution of the Weimar Republic*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

21 Srov. Morsey, R. (1997): *Brünings Kritik an der Reichsfinanzpolitik 1919–1929*. In: Morsey, R.: *Von Windthorst bis Adenauer. Ausgewählte Aufsätze zu Politik, Verwaltung und politischem Katholizismus im 19. und 20. Jahrhundert*. Paderborn – München – Wien – Zürich, Schöningh, 1997, s. 337–350.

22 Brüning, H. (1970): *Memoiren*. Stuttgart, Dt. Verl.-Anst., 1970, s. 173.

23 Morsey (1997): *Kritik*, s. 345.

24 Srov. Plumpe (1985): *Wirtschaftspolitik*, s. 330; Büttner, U. (1989): *Politische Alternativen zum Brüningschen Deflationskurs. Ein Beitrag zur Diskussion über „ökonomische Zwangslagen“ in der Endphase von Weimar* Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 37, 1989, s. 212; Marcowitz (2004): *Republik*, s. 56.

Vláda se rozhodla pro deflační politiku také pod vlivem zkušeností získaných během hospodářských krizí ve dvacátých letech 20. století.²⁵ Krize se spíše chápala jako výhoda pro celkové hospodářství, jako možnost ozdravení a příprava na nový růst, jak tomu bylo v letech 1920–1921 a 1926. Tehdy se ovšem jednalo o krátkodobé krize, které zasáhly jen určité oblasti hospodářství. Postoj kabinetu ovlivnilo také tradiční liberální pojetí státu, který měl jen dohlížet na fungování trhu a přijímat zákonná opatření, jež by umožnila otevření ekonomiky a zrušila staré nebo zbytečné bariéry. Převládalo mínění, že trh je dostatečným regulátorem a dokáže si sám poradit s případnou krizí. Zásah státu byl proto posuzován jako negativní ovlivňování volného obchodu.²⁶ Vláda se měla starat pouze o státní rozpočet a z této pozice vstupovat do hospodářské sféry.

Hospodářskou krizi dále prohloubil krach na newyorské burze,²⁷ po němž americké banky stáhly z výmarské republiky zahraniční krátkodobé půjčky, bez nichž nedokázala německá ekonomika udržet stabilitu a upadla do největší hospodářské krize v dosavadní historii.²⁸ V období 1924–1929 kryly zahraniční půjčky téměř polovinu (21 miliard říšských marek) z celkového objemu investic v Německu (45 miliard říšských marek). Ve stejné době činily německé pohledávky v zahraničí 7,7 miliard říšských marek.²⁹ Říšská banka marně varovala před tímto vývojem, navíc nedisponovala zákonnými nástroji na úpravu směnného kurzu.

Značnou nestabilitu německého bankovníctví způsobil vývoj bankovních obchodů v letech 1924–1931, kdy se velké banky, především berlínské, orientovaly na expanzi bez nutného zajištění dostatečného objemu vlastního kapitálu a jeho likvidity. K tomu se připojila zmíněná krátkodobost půjček, způsob jejich investování, nestabilita mezinárodního finančního trhu a jednostrannost peněžního a kapitálového toku z USA do Německa. Dlužníci, zvláště obce, měli problémy se splácením krátkodobých půjček, jelikož je často používali na financování projektů s dlouhodobou návratností, takže se mnohdy jediným řešením jevílo další zadlužení. Kromě toho se snížily již výrazně omezené možnosti německého exportu, neboť důsledky hospodářské krize oslabily poptávku na zahraničních trzích. Na konci dvacátých let se vyvážela přibližně čtvrtina německé průmyslové produkce, avšak v letech 1928–1932 klesl vývoz z 12,3 na 5,7 miliard říšských marek.³⁰ Krize negativní vývoj výrazně prohloubila, neboť v důsledku snížení objemu výroby, a tím i možností zisku, nebylo možné zaručit návratnost mnoha půjček.³¹

25 Brüningova deflační politika se stala hlavním tématem tzv. Borchardtova sporu na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 20. století. Hospodářský historik Knut Borchardt ve svých studiích obhajoval Brüningův postup tím, že německé hospodářství již během dvacátých let 20. století překonalo růstem mezd a sociálních výdajů své možnosti. Proto za jedinou možnou strategii, jak zabránit kolapsu, považoval deflační politiku. Také se snažil dokázat, že Brüningova politika byla v podstatě úspěšná a nastartovala další hospodářský růst, z kterého však těžili až nacionální socialisté. Srov. Borchardt (1982): *Zwangslagen*, s. 166–182; Holtfrerich, C. L. (1982): *Alternativen zu Brüning's Wirtschaftspolitik in der Weltwirtschaftskrise?* Historische Zeitschrift 235, 1982, s. 605–631; Borchardt, K. (1983): *Noch einmal: Alternativen zu Brüning's Wirtschaftspolitik?* Historische Zeitschrift 237, 1983, s. 67–83; James, H. (1983): *Gab es eine Alternative zur Wirtschaftspolitik Brüning's?* Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 70, 1983, s. 523–541; Büttner (1989): *Politische Alternativen*, s. 209–251; Holtfrerich, C. L. (1996): *Zur Debatte über die deutsche Wirtschaftspolitik von Weimar zu Hitler*. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 44, 1996, s. 119–132.

26 Srov. Morsey (1997): Kritik, s. 348; Büttner, U. (2003): „Deflation führt zur Revolution“. *Anton Erkelenz' vergeblicher Kampf für einen wirtschaftspolitischen Kurswechsel und die Rettung der Demokratie in der Ära Brüning*. In: Hering, R., Nicolaysen, R. Hrsg.: *Lebendige Sozialgeschichte. Gedenkschrift für Peter Borowsky*. Wiesbaden, Westdt. Verl., 2003, s. 366; James (1983): *Gab es eine Alternative*, s. 524; Holtfrerich (1982): *Alternativen*, s. 626.

27 Srovnání průběhu Velké hospodářské krize v USA, Německu a Velké Británii např. Tilly, R. (2003): *Geld und Kredit in der Wirtschaftsgeschichte*. Stuttgart, Steiner, 2003, s. 176–185.

28 K průběhu Velké hospodářské krize v Německu srov. Kershaw, I. (ed.) (1990): *Why did German Democracy fail?* London, Weidenfeld and Nicolson, 1990; Winkler H. A., Hrsg. (1992): *Die deutsche Staatskrise 1930–1933. Handlungsspielräume und Alternativen*. München, Oldenbourg, 1992; Kim, H. (1997): *Industrie, Staat und Wirtschaftspolitik. Die konjunkturpolitische Diskussion in der Endphase der Weimarer Republik 1930–1932/33*. Berlin, Duncker und Humblot, 1997.

29 Henning, F.-W. (1974): *Das industrialisierte Deutschland 1914 bis 1972*. Paderborn, Schöningh, 1974, s. 98.

30 Hardach, K. (1993): *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert (1914–1970)*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1993, s. 51.

31 Henning (1974): *Das industrialisierte Deutschland*, s. 100.

Tab. 2: Vývoj Velké hospodářské krize v Německu v letech 1929–1933 (1928 = 100 %)³²

	1929	1930	1931	1932	1933
HDP	101	94	79	65	67
Hrubé investice	77	60	28	33	41
Průmyslová výroba	102	87	69	58	66
Výroba investičního zboží	103	81	61	46	49
Výroba spotřebního zboží	97	91	87	74	74
Spotřební ceny	98	91	-	67	67
Soukromá spotřeba	103	98	84	67	68
Průměrné mzdy a platy	101	94	80	62	63
Reálné mzdy	106	107	102	86	84
Kapitálové příjmy	99	89	74	60	62
Akciové kursy (1924/26 = 100)	134	109	81	55	67
Počet pracujících (v milionech)	17,9	16,5	14,4	12,5	13,4
Počet nezaměstnaných (oficiálně, v milionech)	1,9	3,7	5,1	5,3	6,0
Procento nezaměstnaných (procentuálně ze všech pracujících)	9,6	15,7	24	30	26

I za této situace pokračovala Brüningova vláda v deflační politice.³³ Omezila veřejné zakázky, snížila sociální dávky pro nezaměstnané, důchodce a válečné veterány i platy ve státních službách. Na druhé straně se snažila získat finanční prostředky zvýšením spotřebních a dalších nepřímých daní. Ignorovala vážné sociální dopady krize, jelikož většina politiků vycházela z ještě čerstvé zkušenosti inflace z počátku dvacátých let 20. století a obávala se, aby zvýšený objem státních peněz nevedl ke znehodnocení marky a nekontrolovatelné eskalaci napětí mezi obyvatelstvem.³⁴ Vláda ospravedlňovala svoji politiku též vyčerpáním finančních rezerv, neumístěním říšských půjček za únosných podmínek doma ani v zahraničí a faktem, že nemohla řídit Německou říšskou banku.

Politické důvody, zejména ohledy na zvláštní zájmy prezidenta Hindenburga, vedly mimo jiné k tomu, že koncept sanace státního rozpočtu a deflační politika se netýkal armády, „pýchy“ výmarské republiky, která nepřetržitě dostávala značné částky na zbrojení. Významného vlivu na konzervativní strany, byrokracii a hlavu státu požívala také zemědělská lobby. Kabinet sáhl k politice ochrannářských cel, ale vysoká zadluženost východopruských junkerů ho donutila k přímé finanční intervenci, tzv. pomoci východu,³⁵ díky nimž mohl manipulovat cenami zemědělských plodin. Zemědělci požadovali po Brüningovi, aby prováděl protekcionistickou politiku, která však odporo-

32 Wehler (2003): *Gesellschaftsgeschichte*, s. 260.

33 K hospodářské a finanční politice vlády v červenci 1930 srov. Meister, R. (1991): *Die große Depression. Zwangslagen und Handlungsspielräume der Wirtschafts- und Finanzpolitik in Deutschland 1929–1932*. Regensburg, Transfer-Verl., 1991, s. 171–202; Holtfrerich (1996): *Zur Debatte*, s. 122.

34 Srov. Schulz, G. (1985): *Inflationstrauma, Finanzpolitik und Krisenbekämpfung in den Jahren der Wirtschaftskrise, 1930–1933*. In: Feldman, G. D. – Müller-Luckner, E. Hrsg.: *Die Nachwirkungen der Inflation auf die deutsche Geschichte 1924–1933*. München, Oldenbourg, 1985, s. 261–296; Feldman, G. D. – Holtfrerich, C. L. – Ritter, G. A. – Witt, P. C. Hrsg. (1989): *Die Konsequenzen der Inflation*. Berlin – New York, Colloquium-Verl., 1989; Widding, B. (2001): *Culture and Inflation in Weimar Germany*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 2001.

35 Tzv. „Osthilfen“ spolykaly velké množství peněz, do roku 1932 kolem dvou miliard říšských marek. Srov. Büttner (1989): *Politische Alternativen*, s. 217; Plumpe (1985): *Wirtschaftspolitik*, s. 329.

vala zájmům průmyslníků, kteří chtěli naopak podporovat vývoz.³⁶

V zemědělství³⁷ se samotná krize projevila zhroucením cen zemědělských výrobků v důsledku snížení kupní síly městského obyvatelstva, což negativně ovlivnilo možnosti investic soukromých zemědělců, kteří museli splácet úvěry na spotřební zboží (mj. stroje, hnojiva, nářadí). Zadlužení venkova, vysoké již před krizí, se po roce 1929 prudce zvýšilo, neboť sedláci nedisponovali dostatečnými prostředky na investice, obnovu zařízení a opravy hospodářských budov. Propouštěli zaměstnance a mnozí se nevyhnuli ani nucenému vyvlastnění. Krize v zemědělství se projevila především rozsáhlou nadprodukcí a problémy s odbytem v obilnářství. Kabinet se sice energicky snažil držet zemědělské ceny, vykupoval obilí a skladoval ho ve státních obilnicích, popřípadě ho účelově znehodnocoval, přesto měla opatření pouze dočasný úspěch, neboť tržní procesy vždy otráslu uměle vytvořenou rovnováhou.

Tab. 3: Pád cen zemědělských plodin v rozmezí let 1928–1933 (1925 = 100 %):³⁸

	1928/1933
pšenice	104/75
žito	113/75
brambory	156/64
hovězí maso	118/74
vepřové maso	96/51
máslo	93/56

Hospodářská krize se projevila hlubokým propadem všech makroekonomických ukazatelů. Kromě uzavírání závodů a propouštění rapidně vzrostly i ceny základních potravin, bydlení a spotřebního zboží. Podniky snižovaly platy dělníků s odůvodněním, že na jedno pracovní místo čeká mnoho dalších, takže se začala prudce zvyšovat nezaměstnanost. Úřední statistiky udávaly v roce 1930 průměrně 3,7 milionu, v roce 1931 již 5,1 milionu nezaměstnaných. V nejhorším roce krize – 1932, kdy klesla celková průmyslová produkce na 60 % stavu z roku 1928, se na pracovních úřadech oficiálně přihlásilo 6 milionů nezaměstnaných s nárokem na podporu. Vedle nich existovalo nejméně 1,5 milionu až 2,5 milionu nepřihlášených lidí bez práce. V roce 1932 činil podíl nezaměstnaných 30,8 %, zatímco v roce 1928, „posledním ze zlatých let výmarské republiky“, pouze 7 %. To znamená, že každý třetí výdělečně činný člověk nepracoval a v průměru byl v každé rodině minimálně jeden nezaměstnaný.³⁹ Nejpočetnější skupinu, 46,3 % nezaměstnaných, kteří v roce 1932 pobírali podporu, představovali lidé mezi 18–30 lety. Krize je zastihla v produktivním věku a právě z nich se rekrutoval největší počet voličů NSDAP. Také v mezinárodním kontextu byl nárůst nezaměstnanosti v Německu

36 I přes vysoké finanční dotace se Brüningovi nepodařilo získat zemědělské svazy pro svoji politiku. Ty naopak patřily k jeho nejtvrdějším kritikům a hlavním podporovatelům NSDAP, srov. Schulz, G. (1980): *Reparationen und Krisenprobleme nach dem Wahlsieg der NSDAP 1930. Betrachtungen zur Regierung Brüning*. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 67, 1980, s. 203–204.

37 V Německu činil podíl zemědělství na celkovém počtu zaměstnaných 30 %, zatímco v USA 20–22 %. Na venkově žilo v obcích do 2000 lidí v roce 1900 25,7 milionu lidí, v roce 1925 ještě 22,2 milionu. Bechtel (1967): *Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, s. 450.

38 Wehler (2003): *Gesellschaftsgeschichte*, s. 281.

39 Marcowitz (2004): *Republik*, s. 21, Hardach (1993): *Wirtschaftsgeschichte*, s. 51. Podle britského historika I. Kershawa zaregistrovaly na konci roku 1932 úřady práce 5 772 984 osob bez práce, v lednu 1933 na 6 013 612. Navíc vzal v úvahu ještě zkrácené úvazky a skrytou nezaměstnanost a udal pro říjen 1932 reálný počet osob bez práce 8 754 000, takže za zcela či částečně nezaměstnanou označil téměř polovinu praceschopného obyvatelstva. Kershaw (2004): Hitler. 1889–1936, s. 377. Srov. Krueneder, J. von (1985): *Die Überforderung der Weimarer Republik als Sozialstaat*. Geschichte und Gesellschaft 11, 1985, s. 358–376.

velmi dramatický, jelikož činil 8,4 % z celkového počtu obyvatelstva, zatímco ve Velké Británii se jednalo o 6,2 % a ve Francii o pouhých 2,7 %.⁴⁰

Dramatický nárůst počtu nezaměstnaných přivodil faktické zhroucení pojištění v nezaměstnanosti a značné zatížení státního rozpočtu. Sociální demokraté prosadili v letech 1924–1929 v rámci velkorysé sociální politiky rozšíření systému sociálního pojištění na rodinné příslušníky a zavedli zcela nové pojištění v nezaměstnanosti. Na jedné straně se mohli pyšnit nejvyspělejší sociální politikou na kontinentě, na straně druhé zatížili stát odpovědností za konjunkturální krize a vývoj nezaměstnanosti. Po vypuknutí krize nemohla republika dostát svým závazkům, neboť při zřízení pojištění se počítalo s 700 000 – 800 000 lidmi bez práce. Již půl roku po začátku krize činil deficit Říšského úřadu pro zprostředkování práce a pojištění v nezaměstnanosti přes 349 milionů říšských marek a tento trend pokračoval, neboť žádná z vlád nedokázala až do konce existence výmarské republiky sladit zákonně zakotvené nároky pojištěnců s hospodářskými možnostmi země.⁴¹

Velká hospodářská krize přerostla také ve vážnou státní krizi, otrásla politickou scénou a změnila její fungování i strukturu. Vzhledem ke všeobecnému ekonomickému a politickému zneklidnění se u velké části společnosti projevilo znechucení z parlamentně-demokratického systému. Jeho odpůrci využili situace k vášnivě agitaci proti vládě, parlamentu a stranám jako viníkům všech problémů. Spojenectví mezi stranami, spolky a odbory přestalo fungovat, neboť i u mimoparlamentních skupin převážil názor, že vládnoucí politické strany nedokážou prosadit účinná opatření proti krizi. Z toho důvodu se přidaly na stranu těch, kteří volali po silné vládě.⁴² Opoziční strany se proto značně rozrostly o nezaměstnané, ztroskotance, zchudlé a zklamané Němce, i o ty, kteří sice práci měli, ale báli se, že o ni přijdou. Politickou radikalizaci dokládá nárůst hlasů radikálních stran na levici i pravici a jejich úspěch ve volbách do říšského sněmu v září 1930. Národní socialisté získali místo dosavadních dvanácti sto sedm mandátů. Také komunisté si upevnili pozici ziskem sedmdesáti sedmi místo původních padesáti čtyř křesel. Tento výsledek se katastrofálně odrazil na domácím trhu. Zahraniční firmy a bankovní domy začaly hromadně stahovat své pohledávky a rušit krátkodobé i dlouhodobé půjčky. Říšská banka musela využít značného množství rezerv, aby dokázala udržet stabilní měnu.

Na konci roku 1930 byly patrné první náznaky konjunktury a ozdravení německého hospodářství. Kabinet také pokračoval ve snaze získat další zahraniční investice⁴³ a podporoval rychle pokračující jednání o vytvoření celní unie s Rakouskem.⁴⁴ Když se v březnu 1931 tyto plány prozradily,

40 Vedle snížení státních výdajů krize zasáhla také soukromou sféru. Například počet zaměstnanců ve státních službách klesl v letech 1930–1933 o 7053, tj. 4 %. Díky trojitému krácení jejich platů, celkem o 19–23 %, při snížení státního podílu na penzijním připojištění, důchodech, platbách v nezaměstnanosti, nemocničním pojištění a při zvýšení cen za nájmy redukovali státní zaměstnanci osobní výdaje. To mělo negativní dopad na domácí trh, kde chyběla poptávka po zboží. Výsledkem bylo omezení produkce, a tím i propouštění, což s sebou přinášelo vysokou nezaměstnanost a další ztráty příjmů. Srov. Büttner (1989): *Politische Alternativen*, s. 212; Golla, G. (1996): *Sozialgeschichtliche Aspekte der Notverordnung des Reichskanzlers Brüning*. In: Schulz, G., Hrsg.: *Von der Landwirtschaft zur Industrie. Wirtschaftlicher und gesellschaftlicher Wandel im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Friedrich-Wilhelm Henning zum 65. Geburtstag*. Paderborn, Köln, Wien, Schöningh, 1996, s. 284–294.

41 Marcowitz (2004): *Republik*, s. 19–20, srov. Broszat, M. (2002): *Uchopení moci. Vzestup NSDAP a zničení výmarské republiky*. Praha, NLN, 2002, s. 110.

42 Srov. Merkenisch, S. (1991): *Grüne Front gegen Weimar. Reichs-Landbund und agrarischer Lobbyismus 1918–1933*. Düsseldorf, Droste, 1998; Falter, J. (1991): *Hitlers Wähler*. München, Beck, 1991.

43 K zahraniční politice srov. Rödder, A. (1996): *Stresemanns Erbe. Julius Curtius und die deutsche Außenpolitik 1929–1931*. Paderborn, Schöningh, 1996; Heyde, P. (1998): *Das Ende der Reparationen. Deutschland und Frankreich und der Young-Plan 1929–1932*. Paderborn, Schöningh, 1998; Graml, H. (2001): *Zwischen Stresemann und Hitler. Die Außenpolitik der Präsidialkabinette Brüning, Papen und Schleicher*. München, Oldenbourg, 2001.

začaly Francie a Británie vyvíjet silný tlak na Berlín a Vídeň, aby od nich upustily.⁴⁵ Velmoci chápaly německo-rakouská jednání jako přípravu anšlusu, porušení versailleské smlouvy a oslabení francouzského spojeneckého systému ve střední Evropě. Tím se značně zhoršily vyhlídky na zlepšení hospodářské situace v Rakousku, takže zneklidnění zahraniční investoři z něj začali stahovat úvěry. Odrazilo se to i na vyhlášení platební neschopnosti největší rakouské a jedné z největších středoevropských bank – Wiener Creditanstalt. Mezinárodní finanční investoři se obávali podobného vývoje i v Německu, takže místo prodloužení splatných půjček je začali vypovídat a stahovat. Jenom v prvních třech červnových týdnech odčerpali z německých bank 1,25 miliardy říšských marek, což značně oslabilo jejich likviditu. Zvláště zasaženy byly berlínské velkobanky a devizové rezervy Německé říšské banky klesly v červnu a červenci 1931 o 1,407 miliardy říšských marek. Tento vývoj zneklidnil i německou veřejnost, která začala hromadně vybírat vklady.⁴⁶

Hrozící zhroutení bankovního systému ve druhé nejprůmyslovější zemi na světě přimělo Dohodu k poskytnutí pomoci. Německá říšská banka obdržela přímou půjčku ve výši okolo 150 milionů dolarů a bylo přijato tzv. Hooverovo moratorium na splácení reparací. Tato opatření však nepřinesla žádoucí psychologický efekt ani obnovení důvěry v německé banky, a to kvůli značné časové prodlevě. Moratorium, vyhlášené 19. června 1931, vstoupilo v platnost až 7. července. Druhá největší německá banka, Darmstädter und Nationalbank (Danat) zastavila 13. července 1931 výplaty kvůli bankrotu svého největšího průmyslového dlužníka – Nordwolle-Konzern.⁴⁷ Do krize se dostaly i další banky.

Mezi hlavní příčiny bankovní krize patřily vysoký počet rizikových úvěrů, neexistence povinného pojištění vkladů a špatná rozhodnutí bankovního managementu při poskytování úvěrů. Představitelé velkých finančních ústavů kladli vinu především politice vítězných mocností vůči Německu, nutnosti splácet reparace a z toho vyplývajícimu nedostatku kapitálu.⁴⁸ Americký hospodářský historik Harold James uvedl ještě další příčiny kolapsu. Bankovní domy investovaly v jižní a střední Americe a v jižní a východní Evropě do stagnujícího průmyslového sektoru (textilnictví, strojírenství), zemědělství, a poskytovaly nerentabilní úvěry státním institucím. Situaci bank zhoršilo také rozhodnutí německých občanů umístit peníze do zahraničí, aby zabránili ztrátě při krátkodobém propadu národní měny.⁴⁹

Bankéři ani politici dosud podobnou krizi nezažili, ani nedokázali projevit nutnou solidaritu, neboť konkurence berlínských velkých bank bránila společnému postupu, jelikož každá z nich očekávala od oslabení druhé výhodu pro sebe. Například Deutsche Bank, posílená fúzí s Discontogesellschaft z roku 1929, se těšila na propad největšího konkurenta, Darmstädter und Nationalbank. Nejen velké banky nedělaly nic proti počínající krizi, též Německá říšská banka v čele s bývalým říšským kancléřem a ministrem financí Hansem Lutherem (1879–1962) odhadla vývoj zcela špatně a nezareagovala včas.⁵⁰ Za této situace si Brüningův kabinet nemohl udělat správný obrázek o stavu velkých bank.⁵¹

44 Vláda hledala možnosti, jak intenzivněji proniknout i na další trhy. Z tohoto důvodu padla volba na Rakousko, neboť nebylo tak jednostranně orientováno na zemědělskou výrobu jako např. Rumunsko nebo Jugoslávie. Dále chtělo Německo využít tradičního rakouského vlivu na Balkáně a oživit zde a na Blízkém východě své hospodářské postavení z období před první světovou válkou, srov. Adelshauser, W. (1994): „Mitteleuropa“ und die deutsche Außenwirtschaftspolitik. In: Buchheim, Ch., – Hutter, M. – James, H. Hrsg.: *Zerrissene Zwischenkriegszeit. Wirtschaftshistorische Beiträge. Knut Borchardt zum 65. Geburtstag*. Baden-Baden, Nomos-Verl.-Ges., 1994, s. 279.

45 Srov. Moravcová, D. (2001): *Československo, Německo a Evropská hnutí 1929–1932*. Praha, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 2001, s. 97–112; Houšteký, M. (1956): *Plán rakousko-německé celní unie v roce 1931 a postoj Československa*. ČSČH 4, 1956, s. 27–51; Heyde (1998): *Frankreich*, s. 46.

46 Henning (1974): *Das industrialisierte Deutschland*, s. 100.

47 Hardach (1993): *Wirtschaftsgeschichte*, s. 54. Srov. Wixforth, H. (1995): *Banken und Schwerindustrie in der Weimarer Republik*. Köln – Weimar – Wien, Böhlau, 1995.

48 Pamětní spis *Deutschen Bank a Disconto-Gesellschaft* o červencové krizi v bankovním sektoru, Seitz, W., Hrsg. (1993): *Quellen zur deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zum Ende der Weimarer Republik*. Darmstadt, Wiss. Buchges., 1993, Nr. 61, s. 464–478.

49 James (1983): *Gab es eine Alternative*, s. 527–528.

Bankovní krize prohloubila ochromení německého hospodářství, přispěla k dalšímu nárůstu nezaměstnanost a vedla k novému propadu mezinárodních hospodářských vztahů.

Úplnému bankovnímu kolapsu zabránila vláda vyhlášením dvou dnů bankovního volna a sanací Darmstädter und Nationalbank, Dresdner Bank a Commerz- und Privatbank. Současně omezila od konce července výběr hotovosti ve všech kreditních institucích, včetně komunálních spořitelén, a podpořila říšskou banku, která zvýšila diskontní i lombardní sazbu. Pozitivně zapůsobilo i pozastavení splácení reparací díky Hooverovu moratoriu.⁵² Přesto Brüning ani v této situaci nepřistoupil ke znehodnocení měny a státnímu intervencionismu, naopak stále trval na deflační politice a „lěčbě utahováním opasků“. Prohlásil: „Jistě existuje nutnost přijmout úsporná opatření ve všech oblastech.“⁵³ V roce 1931 byly na základě nouzových nařízení zkráceny úřednické platy i mzdy specializovaných dělníků, které se tím propadly na 83 % stavu z roku 1928. Přes všechno úsilí žilo na podzim 1932 okolo 36 % německých obyvatel, tj. 23,3 milionu lidí, z veřejných prostředků. Již v roce 1930 dosáhly výdaje na sociální pojištění 6,2 miliardy říšských marek. Z toho bylo 5 miliard kryto z příspěvků a více než jedna miliarda z říšského rozpočtu.⁵⁴

Brüning však i nadále trval na vyrovnaném říšském rozpočtu a stabilní měně, zavedl další ochranná cla a udržoval vysoké ceny zemědělských výrobků.⁵⁵ Pokračování deflační politiky zdůvodňoval spolu s Německou říšskou bankou mimo jiné obavou z inflace, která by mohla způsobit paniku, radikalizaci a sociální neklid.⁵⁶ Trval na „neutrálním“ přístupu vlády, dokud krize nedosáhne svého „dna“. Do deníku si tehdy jen rezignovaně poznamenal: „Musíme upadnout ještě hlouběji do bída.“⁵⁷ Chtěl také využít špatné hospodářské situace výmarské republiky, aby přiměl velmoci zrušit reparace. Tím hodlal posílit vlastní vnitropolitické postavení vůči opozici, zejména NSDAP.⁵⁸ Od podzimu roku 1930 představovalo jejich zrušení hlavní cíl kabinetu. S tímto postojem se ztotožnilo i vedení říšské banky a za stavu nejvyšší bankovní a úvěrové krize v srpnu 1931 odmítlo dlouhodobé zahraniční půjčky, protože ty by mohly „zotročit německý národ“.⁵⁹ Hooverovo moratorium posoudila vláda jako nedostatečné a naléhala na úplné zrušení reparací. Avšak tento argument patřil spíše do sféry státní propagandy, neboť splácení reparací nikdy nepatřilo mezi hlavní položky říšského rozpočtu, bylo převážně kryto z výnosů zahraničního obchodu a neznamenalou velkou zátěž

-
- 50 Luther byl horlivým zastáncem stability měny, kterou preferovalo vedení Německé říšské banky. Také trval na nezávislé pozici říšské banky vůči vládě. Podporoval říšského prezidenta a za jednu z příčin hospodářské krize označil i jeho malé pravomoci. V září 1931 zhodnotil průběh Velké hospodářské krize slovy: „1. Krize... strhla nejen slabé, ale také dobré podnikatele. 2. Díky velkému snížení mezd je šok na vnitřním trhu příliš velký. 3. Nejhorší je však psychologický aspekt. Podnikatelé již neinvestují, a když dostanou peníze, tak je hned utratí.“ Schulz (1980): *Reparationen*, s. 40.
- 51 K bankovní krizi srov. Köhler, M., – Ulrich, K. Hrsg. (1995): *Banken, Konjunktur und Politik*. Essen, Klartext-Verl., 1995; Gall, L. u. a. (1995): *Die Deutsche Bank 1870–1995*, München, Beck 1995; Feldman, G. D. (1995): *Jewish Bankers and the Crises of the Weimar Republic*. New York, Leo Baeck Institute, 1995.
- 52 Srov. faktograficky cennou studii: Born, K. E. (1967): *Die deutsche Bankenkrise 1931. Finanzen und Politik*. München, Piper, 1967, s. 110–177.
- 53 Referát říšského kancléře Brüninga před spojenými výbory Říšské rady z 13. srpna 1931, *Quellen*, Nr. 60, s. 462.
- 54 Bechtel (1967): *Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, s. 446.
- 55 Tento krok však byl znemožněn pádem mnoha evropských měn, zejména britské, na konci září 1931, neboť například ceny britského zboží klesly o 20 % a byly mnohem nižší než německé, srov. Büttner (1989): *Politische Alternativen*, s. 213.
- 56 Aspekt inflace hrál významnou roli u veřejnosti i v odborných kruzích, srov. SCHULZ, Inflationstrauma, s. 264; Borchardt, K. (1985): *Das Gewicht der Inflationsangst in den wirtschaftspolitischen Entscheidungsprozessen während der Weltwirtschaftskrise*. In: Feldman, G. D. Hrsg.: *Nachwirkungen der Inflation auf die deutsche Geschichte, 1924–1933*. München, Oldenbourg, 1985, s. 259–260.
- 57 Záznam z 2. prosince 1931, Maurer, I. – Wengst, U. – Schulz, G. – Heideking, J. Hrsg. (1980): *Politik und Wirtschaft in der Krise 1930–1932. Quellen zur Ära Brüning. Teil II*. Darmstadt, 1980, s. 1135.
- 58 Srov. Büttner (2003): *Deflation*, s. 367; James (1983): *Gab es eine Alternative*, s. 528; Holtfrerich (1982): *Alternativen*, s. 610.
- 59 Srov. Plumpe (1985): *Wirtschaftspolitik*, s. 340; Büttner (1989): *Politische Alternativen*, s. 215.

pro domácí hospodářství.

Tab. 4: Výše hrubého dovozu zahraničního kapitálu v Německu, splacených reparací a národního důchodu v letech 1924–1932 v miliardách říšských marek⁶⁰

rok	dovoz zahraničního kapitálu	splacené reparace	národní důchod
1925	3,1	1,06	57,4
1926	0,6	1,19	60,1
1927	3,9	1,58	67,3
1928	4,3	2,00	72,4
1929	2,7	2,34	72,3
1930	0,7	1,71	66,2
1931	-0,6	0,99	53,8
1932		0,16	42,6

Poloparlamentní a poloautoritářský úřednický Brüningův kabinet ztratil na jaře 1932 podporu prezidenta a velení armády a byl odvolán.⁶¹ Hindenburg jmenoval novou prezidentskou vládu v čele s ultrakonzervativním potomkem vestfálského šlechtického rodu, „miláčkem buržoazie“ Franzem von Papenem (1879–1969). Nový kancléř nahradil parlamentní jednání autoritativní vládní procedurou, nesnažil se spolupracovat s parlamentem a spoléhal se na prezidentovu mocenskou prestiž a „národní síly“.⁶² Kabinet se omezil na krátkodobé reformy, které nemohly zastavit prohlubující se hospodářskou a sociální krizi ani vliv nacionálních socialistů. Preferoval nepřímé vytváření pracovních příležitostí půjčkami a prémie pro soukromé podnikatele pomocí daňových dobropisů.⁶³

Parlamentní volby na konci července 1932 skončily vítězstvím NSDAP, která tvrdě požadovala podíl na moci a dále destabilizovala situaci pouličním násilím. Nacionální socialisty volili přívrženci všech politických směrů a ideologií, nejvíce však dělníci a lidé z venkovského prostředí a protestantského vyznání. Liberální a středové strany utrpěly porážku a staly se symbolem politického stranic-tví výmarské republiky. Zlepšení ekonomické a politické situace nepřinesla ani další změna na pos-tu říšského kancléře. Papenův nástupce, generál Kurt von Schleicher (1882–1934), se pokusil zapo-jit do rozsáhlého programu vytváření pracovních příležitostí také odbory, vedení sociální demokra-cie a část nacistů. Na krizi reagoval tradičním deflačním způsobem. Německá říšská banka trvala na zlatém standardu, proto vedla restriktivní peněžní politiku s vysokou úrokovou hladinou, aby působila proti odlivu peněz a deviz do zahraničí.⁶⁴ Orientace na levici a především velký vliv odborů silně znepokojil řadu vlivných představitelů zájmových svazů podnikatelů a velkostatkářů, kteří pomoh-li přesvědčit prezidenta, aby 30. ledna 1933⁶⁵ jmenoval Adolfa Hitlera⁶⁶ novým kancléřem. Totalitní

60 Tilly (2003): *Geld*, s. 177.

61 K tomu napomohl i výsledek prezidentských voleb v roce 1932, v nichž zvítězil Hindenburg díky hlasům občanského středu a sociálních demokratů, zatímco pravice volila Adolfa Hitlera (1889–1945). O kontaktech nacionálních socialistů s předválečnou elitou srov. Stellner, F. (2000): *Německý císař Vilém II. a nacismus*. In: *Pocta profesoru Janu Kuklíkovi*, AUC, Philosophica et Historica 1, 1998, Studia historica XLVIII., Praha, Karolinum, 2000, s. 185–194.

62 Bracher, *Diktatur*, s. 190–194. Srov. Papenův hospodářský plán ze září 1932, *Quellen*, Nr. 65, s. 501–518.

63 Dobropisy na již zaplacené daně mohly být později zúčtovány s novými daňovými požadavky, ale již předtím jako cenné papíry zastaveny nebo prodávány, takže byly vhodné pro okamžité obstarání hotovosti pro investice a mohly stimulovat ekonomiku. Marcowitz (2004): *Republik* s. 8.

diktatuře již nestálo nic v cestě.

Velká hospodářská krize fungovala jako katalyzátor procesů ve všech oblastech politického, kulturního, hospodářského a sociálního života, které vedly k jejímu zhroucení a nástupu Hitlera k moci. Neúspěch dosavadních demokratických vlád při jejím řešení znamenal počátek vzniku prezidentských kabinetů, jež se opíraly o silné postavení hlavy státu a nebyly závislé na parlamentu. Krize hluboce otřásla společností, takže převážná část obyvatel přestala podporovat parlamentní demokracii, přála si silnou centralizovanou vládu, a rozšířila tak elektorát NSDAP. Téměř všechny vrstvy společnosti se postavily proti výmarské republice, což mělo za následek další politickou a společenskou radikalizaci. O tomto fenoménu napsal Ian Kershaw: „Hospodářské krize vedou často k pádu vlád. Jen málokdy však strhnou s sebou samotné státní zřízení. I přes nejhlubší bídu velké hospodářské krize z počátku třicátých let v mnoha zemích demokracie přetrvávala – ovšem tam, kde měla pevné kořeny, jež nepodkopala prohraná válka.“ V USA a Velké Británii přispěla strádání k značným nepokojům, ale nepřivodilo vážnější ohrožení demokratického státu. „Ale v Německu byl od samotného počátku krize v sázce samotný ‘systém’, tedy povaha státního zřízení. Hitler a jeho strana těžili ze systémové krize výmarského státu. Ale jejími hlavními původci nebyli... Mocenské elity obsahovaly nemálo těch, kdo jen čekali na příležitost, aby se zbavili demokracie, která jim byla tak protivná.“⁶⁷

Důsledky Velké hospodářské krize se podařilo překonat až za Hitlerovy vlády, jež zavedla korporativní stát, zaměstnance zbavila rozsáhlých práv, zrušila odbory, kontrolovala ceny, zastavila růst mezd, posílila pravomoci zaměstnavatelů a moc velkých monopolů. Soukromě kapitalistický systém sice zůstal zachován, ale zvýšil se státní vliv na ekonomiku, která se primárně orientovala na přípravu na válku. Mohutné zbrojení stimulovalo rozmach průmyslu. Přímé státní investice proudily také na stavbu dálnic, kanálů, železnic a veřejných budov, což vedle zavedení všeobecné branné povinnosti, nárůstu počtu státních a stranických úředníků fakticky odstranilo nezaměstnanost.⁶⁸ Přesto nelze jednoznačně tvrdit, že k překonání krize primárně přispěla opatření nacionálně socialistické vlády. Mnohé ozdravné procesy iniciovaly a nastrovaly již prezidentské kabinety. Jak uvedla Dagmar Moravcová: „Z hospodářského hlediska nastal nejhlubší hospodářský propad v Německu právě koncem roku 1932 a přelom let 1932–1933 přinesl první známky hospodářského oživení, které s nacisty nesouviselo.“⁶⁹ V Německu se sice po roce 1933 výrazně zlepšila ekonomická situace, ale každodenní realitu představoval politický extremismus, zločiny a popírání zásad demokratického právního státu.

Největší podíl na katastrofálních důsledcích Velké hospodářské krize měla Brüningova deflační politika. Zejména špatné stanovení vládních priorit prohloubilo hospodářský pokles.⁷⁰ Vláda na prv-

64 Ambrosius, G. – Hubbard, W. H. (1986): *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im 20. Jahrhundert*. München, Beck, 1986, s. 253; k Schleicherově vládě srov. Marcowitz (2004): *Republik*, s. 120–134.

65 K lednovým událostem roku 1933 srov. Turner, H. A. (1997): *Hitlers Weg zur Macht. Der Januar 1933*. München, Luchterhand, 1997; Pool, J. (1998): *Kdo financoval nástup Hitlera k moci 1919–1933*. Praha, Práh, 1998.

66 Mezi průkopnické Hitlerovy životopisy patří: Bullock, A. (1953): *Hitler: Eine Studie über Tyrannei*, Düsseldorf, Droste-Verl., 1953; Maser, W. (1971): *Adolf Hitler: Legende – Mythos – Wirklichkeit*. München – Esslingen, Bechtle, 1971. Po těchto základních dílech přicházejí novějších Hitlerovy biografie jen s více či méně intenzivním a originálním výkladem: Fest, J. (1973): *Hitler: Eine Biographie*. Frankfurt am Main – Berlin – Wien, Propyläen, 1973 nebo Haffner, S. (1978): *Anmerkungen zu Hitler*. München, Kindler, 1978; Kershaw, I. (2004): *Hitler: 1889–1936. Hybris*. Praha, Argo, 2004; Kershaw, I. (2005): *Hitler: 1936–1945. Nemesis*. Praha, Argo 2005.

67 Kershaw (2004): *Hitler: 1889–1936*, s. 302–303.

68 Srov. Mazower, M. (2002): *Der dunkle Kontinent. Europa im 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, Fischer-Taschenbuch-Verl., 2002, s. 188–199; Barkai, A. (1988): *Das Wirtschaftssystem des Nationalsozialismus. Ideologie, Theorie, Politik. 1933–1945*, Frankfurt am Main, Fischer-Taschenbuch-Verl., 1988; Gall, L., – Pohl, M. Hrsg. (1998): *Unternehmen im Nationalsozialismus*. München, Beck, 1998; Serenyová, G. (1998): *Albert Speer: Zápas s pravdou*. Praha, BB art, 1998; Thamer, H. U. (1986): *Verführung und Gewalt. Deutschland 1933–1945*. Berlin, Siedler, 1986.

69 Moravcová (2001): *Československo*, s. 186.

ním místě usilovala o zrušení reparací. Aby na tento požadavek přistoupily i ostatní velmoci, trvala na přísném dodržování mezinárodních závazků ustanovených Youngovým plánem. Následovala snaha vyhnout se za každou cenu inflaci, jež mohla vyvolat sociální nepokoje. Kabinet počítal se zavedením dlouhodobějších reforem, jež by zahájily hospodářský růst a vytváření pracovních míst, až po splnění výše uvedených podmínek. Kdyby jejich pořadí obrátil, mohl být dopad krize pro německou společnost mnohem únosnější a snadněji by se překonával. Zejména podcenění sociálního dopadu deflační politiky vedlo k nárůstu hlasů pro NSDAP a touze po radikální změně politického systému.⁷¹ Posílení krajních pólů politického spektra ztížilo vytvoření provládní většiny v říšském sněmu. Ukázalo se, že koexistence hospodářské a politické krize, polodiktátorské vlády, vyřazeného parlamentu a na ulicích se radikalizující veřejnosti se pro výmarskou republiku stala osudovou.

Vybrané aspekty vývoje německého hospodářství

---

70 Srov. Kolb (1993): *Republik*, s. 217; Holtfrerich (1982): *Alternativen*, s. 629.

71 Srov. Golla (1996): *Sozialgeschichtliche Aspekte* s. 294.

za Velké hospodářské krize

Radek Soběhart – František Stellner

Abstrakt

Velká hospodářská krize prohloubila problémy výmarské republiky a přispěla k nastolení nacistické diktatury. V hospodářské oblasti však již ve druhé polovině 20. století existovaly symptomy, které dokládaly slabost německé ekonomiky. Největším problémem se stalo zadlužení státu a vysoké veřejné výdaje, které souvisely s velkým objemem zahraničních půjček. Politické strany se nedokázaly shodnout na protikrizových reformách, proto říšský prezident Paul von Hindenburg v roce 1930 jmenoval kancléřem Heinricha Brüninga. Jeho vláda se soustředila na vyrovnaní rozpočtu a zrušení reparací. Proto kabinet přijal řadu drastických úsporných opatření, která měla za cíl snížení státních výdajů a udržení stability měny. Zvolená deflační politika nevěnovala pozornost rychle rostoucí nezaměstnanosti a sociální nestabilitě, která se odrazila v nárůstu preferencí radikálních stran – NSDAP a KPD. Hospodářský propad dosáhl svého vrcholu po vypuknutí tzv. bankovní krize, způsobené krachem velkých berlínských bankovních domů. Vláda i nadále pokračovala v deflační politice, neboť vycházela ze zkušenosti s hyperinflací z let 1923–1924 a většina politiků se obávala, že by nové úvěry a státní zásahy do ekonomiky vedly ke znehodnocení měny a politickým nepokojům. Ani následující kabinet Franz von Papena a Kurta von Schleichera nedokázaly zastavit dopad hospodářské krize. Až nová vláda Adolfa Hitlera zahájila éru státních investic do zbrojení a veřejných staveb, a tak přispěla k ukončení hospodářské krize.

Klíčová slova: hospodářská politika Německa; velká hospodářská krize; deflační politika; bankovní krize; nezaměstnanost.

Selected Aspects of the development of the German Economy in the Great Depression

Abstract

The Great Depression deepened problems of the Weimar Republic and contributed to the establishment of the Nazi dictatorship. However, the symptoms of weakness in the economical sphere could be already seen in the late 1920s. The indebtedness of the state and high public expenditures related to the great bulk of foreign loans became the biggest problems of this state. Political parties could not achieve unanimity in anti-crisis reforms and, as a result, in 1930 President Paul von Hindenburg appointed new Chancellor Dr Heinrich Brüning. His cabinet focused on balancing of the national budget and nullification of reparations. Consecutively, the German government adopted a wide range of drastically saving provisions with the intention of lowering state expenditures and maintaining the stability of currency. The adopted deflation policy did not take into account rapidly increasing unemployment and social instability that was reflected in the rising preferences of radical political parties – NSDAP and KPD. Economic slump reached its peak after the outbreak of the so-called Bank crisis, caused by the collapse of influential Berlin bank houses. German government continued to pursue the deflation policy which was based on an experience with the hyperinflation in the years 1923–1924 and the majority of politicians feared that new credits and state interventions would cause depreciation of currency and political unrest. Following cabinets of Franz von Papen and Kurt von Schleicher did not manage to stop the impact of the Great Depression. Only the new cabinet of Adolf Hitler started the era of state investments into armament and construction and thus contributed to the finishing of the depression.

Key words: German economic policy; the great depression; politics of deflation; banking crisis, unemployment.

JEL classification: N14, N44, P20